

ČO ROZUMIEŤ POD ADRESNOSŤOU SOCIÁLNEJ PRÁCE

HOW TO UNDERSTAND THE ADDRESSABILITY OF SOCIAL WORK

MALÍK, B. - MAREKOVÁ, H. - ŠEBESTOVÁ, P.

ABSTRAKT

Autori vo svojom príspevku precizujú požiadavku na adresnosť sociálnej práce. Požadujú, aby výber jej nástrojov, prístupov a metód nebol diferencovaný len na báze zaužívaných profesijných nomenklatúr (napr. podľa charakteru nepriaznivej sociálnej situácie, v ktorej sa daný človek alebo skupina nachádza či podľa legislatívne vymedzených cieľových skupín sociálnej práce), ale aj na báze ich kultúrnej, sociálnej, etnickej, konfesionalnej, vekovej či genderovej príslušnosti. Poukazujú tu aj na to, ako výber týchto nástrojov, prístupov a metód ovplyvňujú aj daným sociálnym pracovníkom osvojené poznatky o človeku pochádzajúce z arzenálu širokého spektra vedných disciplín.

Kľúčové slová: adresnosť, cieľové skupiny sociálnej práce, holý život, biomoc, ľudský potenciál, multidisciplinárny charakter sociálnej práce

ABSTRACT

In the article, the authors specify their requirement on the addressability of social work. They require the choice of its tools, attitudes, and methods not to be differentiated solely on the basis of established professional nomenclature (e.g. based on the nature of disadvantageous life circumstances of an individual or a group of individuals or based on target groups of social work as defined by law), but on the basis of their cultural, social, ethnic, confessional, age or gender identity. They point at how the choice of attitudes and methods influences the knowledge of people acquired by social worker from a wide spectrum of scientific disciplines.

Key words: addressability, target groups of social work, biopower, human potential, multidisciplinary character of social work

Jednou z požiadaviek kladených na sociálnu prácu je aj požiadavka jej adresnosti. Nie vždy sa jej však správne rozumie. Veľmi často sa v prostredí sociálnej práce, osobitne v jej teoretickej

rovine, uvažuje len o službe, pomoci, terapii či o jej prístupoch a metódach, avšak bez ich vzťahu ku konkrétnemu poberateľovi sociálnej služby alebo klientovi. Tým sa však o nich nepovedalo takmer nič. Bola tým len podaná informácia či sprostredkovaná znalosť o metóde, terapii či pomoci ako takej a na takej úrovni všeobecnosti, ktorá neumožňuje ich operacionalizáciu na konkrétne podmienky daného prípadu. Nietzsche hneď v úvode svojej práce *O užitku a škodlivosti historie pro život* uvádza Goetheho vyjadrenie „*Ostatně nenávidím vše, co mne pouze poučuje, aniž by povzbuzovalo nebo bezprostředně oživovalo mou činnost.*“ (1992, s. 83) K tomu, aby teória mohla „oživiť činnosť“, v našom prípade praktický výkon sociálnej práce, musí byť toto jej teoretické zázemie rozšírené aj o dôkladnú znalosť jej adresáta. Ak sa tu uvažuje aj o adresátovi uvedených profesijných činností, zvyčajne sa tento intencionálny pól jej profesijného záujmu špecifikuje len podľa nepriaznivej sociálnej situácie, v ktorej sa daný človek alebo skupina nachádza, ktorá ich následne diferencuje na jednotlivé cieľové skupiny sociálnej práce. Aby bola sociálna práca efektívna a úspešná, musí sa ísť v precizácii týchto cieľových skupín ešte ďalej. Navigujúcou by tu mala byť otázka, do akej miery treba formy tejto pomoci, terapie, sociálnej starostlivosti a pod. diferencovať podľa etnickej, konfesionalnej, vekovej, sociálnej či genderovej príslušnosti človeka, ktorého ťaživá životná situácia si vyžiadala expertnú angažovanosť sociálnej práce, resp. sociálnych pracovníkov. Prax sociálnej práce totiž ukázala, že niektoré z týchto skupín, resp. ich podskupín alebo jednotlivcov, si vyžadujú značne diferencované formy pomoci a inštitucionálnej asistencie. Výber nástrojov určených na riešenie danej nepriaznivej situácie klienta býva však ovplyvnený aj určitými všeobecnejšími teoretickými predstavami pomáhajúceho, teda niečo, čo by sme mohli nazvať autorskou licenciou sociálneho pracovníka, ktorý je do klientovho problému bezprostredne zaangažovaný. Pohľad sociálnych pracovníkov na spôsob jeho riešenia je často výrazne ovplyvnený aj tým, k akej „škole“ sa daný sociálny pracovník hlási, aké sú jej metodologické, filozofické, antropologické, hodnotové či ideologické východiská. K profesionálnemu výkonu sociálnej práce je preto nevyhnutná nielen znalosť legislatívne pokrytých činností, sociálnych udalostí a nepriaznivých sociálnych situácií, riešenie ktorých spadá do jej profesijného portfólia, ale aj dôkladná znalosť človeka, ktorý sa môže v týchto situáciách ocitnúť, zahŕňajúca poznatkovú bázu z arzenálu biologickej, kultúrnej a sociálnej antropológie, psychológie, neurovied, sociológie, etiky a celej škály iných vedných disciplín. Skôr než sociálny pracovník pristúpi ku kategorizácii klienta podľa príslušných profesijných nomenklatúr, mal by sa najprv zaujímať o jeho ľudský status a sociokultúrnu príslušnosť. Jeho záujem by sa mal primárne obracať nie ku „klientovi“, ale k „človeku“, ktorý sa stal jeho

klieptom. A zaujímať by ho mal nielen človek (skupina), ktorý má problém, ale aj to, prečo sa daný človek alebo skupina stávajú pre spoločnosť, resp. pre iných ľudí problémom.

Chápanie človeka ako bio-psycho-sociálnej a duchovnej, prípadne spirituálnej bytosti je pomerne bežné a ustálené. Treba priznať, že je výsledkom určitej rezignácie v otázke poznateľnosti človeka, keď sa nám ani počas jeho pomerne dlhého skúmania nepodarilo dospieť k jeho elegantnejšej definícii, ktorá by anulovala disparátnosť obsiahnutú v uvedenom, aditívne konštruovanom vymedzení človeka, hraničiacim s eklekticizmom. Tým, že človeka vyjadríme spojením všetkých jeho uvedených dimenzií, zároveň vyjadrujeme aj „maximum človeka“, zahrňujúce celé jeho antropologické spektrum. I v rámci každej z uvedených zložiek vyjadrujúcej totalitu ľudského bytia, môžeme ďalej rozlišovať medzi jeho rôznymi stupňami či úrovňami. Napríklad aj to, čo rozumieme pod jeho duchovným rozmerom, môžeme ďalej bližšie špecifikovať a v jeho rámci rozlišovať viacero jeho foriem či prejavov. Človek sa od iného človeka, resp. jedno jeho životné štádium od druhého, môže odlišovať stupňom rozvinutosti jeho sebauvedomenia, kognitívnych funkcií, morálneho vedomia a pod.

Vo väčšine pomáhajúcich profesií je konečnou metou ich profesionálnej angažovanosti aktualizácia a primeraný rozvoj všetkých uvedených zložiek ľudskej bytostnej povahy. V závislosti od určitých podmienok však človek nemusí dosahovať, resp. vo svojom živote realizovať svoje ľudské maximum. Človek môže byť dokonca zredukovaný na „holý život“ (t. j. len na biologickú formu jeho existencie), keď primát získajú jeho existenčné potreby, ktoré tie existenciálne (duchovné, spirituálne) zatlačia v daný moment do úzadia. K takémuto vegetatívne mu stavu ho môžu dotlačiť buď nepriaznivé sociálne, ekonomické či politické podmienky, v kontexte ktorých sa jeho život odohráva, jeho podlomené zdravie či niektorá z foriem závislostí. A samozrejme, svoju úlohu tu zohráva aj fáza rozvinutosti uvedeného problému, odzrkadľujúca stupeň degradácie jeho osobnosti. Napríklad v terminálnom štádiu závislosti sa ako účinnejšie ukazujú behaviorálne prístupy, v jej počiatočných štádiách zase logoterapeutické, apelujúce na vyššie úrovne jeho psychiky.

Pre sociálnu prácu sú dôležité najmä sociálne limity brániace rozvinutiu a aktualizácii celého potenciálu klienta. I keď podľa klasickej Marxovej formulácie 6. tézy jeho *Téz o Feuerbachovi* je ľudská podstata vnímaná ako „súhrn spoločenských vzťahov“, vzťah človeka a spoločnosti nemusí byť nutne len harmonický. Sú totiž možné i také konštelácie spoločenských vzťahov, ktoré nielenže nevytvárajú priestor pre plné rozvinutie ľudských bytostných síl a možností, ale aj inhibujú zrod človeka ako človeka. Marx v tomto duchu kritizuje predovšetkým modernú (kapitalistickú) spoločnosť, ktorá ľudské bytosti sociálne, a tým aj ľudsky degraduje.

V dôsledku toho, že v nej boli osobné vzťahy nahradené vecnými, neosobnými, dochádza i k reifikácii a depersonalizácii človeka, k degradácii a profanácii jeho osobnosti. K inému človeku sa tu pristupuje čisto inštrumentálne, vzťah k veciam sa považuje za hodnotnejší ako vzťah k ľuďom. V medziľudských vzťahoch vládne interpersonálna hostilita a spoločenská prestíž je založená na osobnom triumfe (nielen v ekonomickej, ale i civilnej a privátnej sfére). Krajným prípadom inštitúcie degradujúcej ľudskej bytosti na ich vecnú, resp. vegetatívnu stránku je koncentračný tábor. Giorgio Agamben túto thanatopolitiku koncentračných táborov, v ktorých boli v nich internované ľudskej bytosti zredukované na „holý život“, analyzuje vo svojej práci *Homo Sacer: Suverénna moc a holý život*.

Racionalizácia, ekonomizácia a politizácia ľudskeho života, ktoré sa dostali k slovu s nástupom moderny, zbavili ľudský svet čara a jeho metafyzického krytia. Neskôr sa k nim pridružila aj tzv. biomoc, pod ktorou Michel Foucault rozumel začleňovanie prirodzeného ľudskeho života do mechanizmov a kalkulov moci prostredníctvom určitých biomedicínskych procedúr. Takýto prístup sa samozrejme manifestuje aj v sociálnej práci a v jej prístupe ku klientovi, resp. zamestnávateľskej organizácii k sociálnemu pracovníkovi. K takémuto odcudzeniu v prostredí sociálnej práce dochádza najmä tam, kde sa za označením „klient“ prestanú vnímať živé ľudskej bytosti s ich neopakovateľným ľudským osudom, a stane sa z nich len štatistická položka v systéme sociálneho zabezpečenia, prostriedok na nadobudnutie zisku, resp. tam, kde táto depersonalizácia vedie k ich redukcii na „veci“, ktorým už neprislúchajú ľudské práva, ale s ktorými sa narába ako s nákladovou položkou či tovarom. V rámci tohto prístupu sú napríklad ľudia vyžadujúci si pomoc do príslušných zariadení sociálnych služieb len „umiestnení“ (internovaní), t. j. sú v nich, aj s prispením obmedzovania ich osobného pohybu či nadmernej medikamentácie, doslova fixovaní. Poberateľ príslušnej sociálnej služby nemá v rámci daného zariadenia moc nad svojím životom, nakoľko pravidlá hry v ňom určujú experti (sociálni pracovníci), ktorí tu majú hlavnú rozhodovaciu právomoc. Zariadenia sociálnych služieb sú typickým príkladom režimového prostredia, kde je vnútorný život klientov podriadený striktným pravidlám a časovému harmonogramu. Jednotlivé činnosti, vrátane uspokojovania základných ľudských potrieb, sú tu minuciózne plánované a časovo presne rozvrhnuté a na jeho klientov je vyvíjaný tlak na dodržiavanie pravidiel bez ohľadu na ich individuálne pocity a potreby.

Líšiť sa môžu tieto prístupy aj podľa toho, či je v nich prítomná tendencia niektorý z uvedených limitných bodov uzatvárajúci interval, vymedzujúci človeka, privilegovať a nadsadzovať nad druhý. T. j. či v prístupoch k človeku prevládajú naturalizujúce tendencie, majúce sklon nazerať

na človeka ako na primárne geneticky predurčenú a naprogramovanú bytosť alebo ako na primárne duchovnú bytosť, ktorej duchovný rozmer mu otvára hodnotovú stránku sveta a zároveň otvára človeka svetu (t. j. robí z neho slobodnú bytosť, bytosť schopnú transcendovať svoj aktuálny, inštinktný, zmyslovými receptormi a bezprostrednými životnými potrebami vymedzený, životný kontext).

Každý z uvedených prístupov v sebe obsahuje aj určité riziká s dopadom na sociálnu prácu. Napr. spomínané naturalizujúce, konkrétne – génocentrické prístupy môžu poskytnúť argumentačnú oporu pre genetickú diskrimináciu v zamestnaní, v lekárskej starostlivosti a sociálnom zabezpečení. Na druhej strane, aj nadmerné akcentovanie jeho slobody môže byť pre človeka kontraproduktívne. V prostredí humanitných a spoločenských vied sa potom vedú spory o podiel každého z uvedených faktorov na utváraní človeka. Ako modelový môžeme v tejto súvislosti uviesť spor, ktorý v teoretickej rovine viedol Viktor Frankl so Sigmundom Freudom. Podľa Frankla je základným určením človeka jeho sloboda. Tá sa podľa neho okrem iného prejavuje aj tým, že človek sa dokáže dištancovať od všetkých obmedzujúcich podmienok jeho vnútorného i vonkajšieho prostredia. Nadväzuje tu na filozofa Maxa Schelera, podľa ktorého je človek jedinou bytosťou, ktorá vie povedať „nie“. Z moci svojej slobody je napríklad schopný poprieť aj svoj biologický základ a v rámci neho aj to, čo je v ňom najsilnejšie – pud sebazáchovy. Viktor Frankl preto slobodu vymedzuje obdobne – ako slobodu ducha voči prírode. V opozícii voči Freudovým názorom, podľa ktorých deprivácia jeho alimentárnej potreby vyvolá u všetkých ľudí rovnaké animálne prejavy, oponoval svojou vlastnou životnou skúsenosťou, ktorá tento pudový determinizmus spochybňuje. Frankl si totiž v rámci svojho života v koncentračnom tábore všimol, že hlad síce urobil z niektorých väzňov beštie, z iných však urobil svätcov.

Podľa reprezentantov sociobiológie a evolučnej psychológie za to, ako je náš mozog nadizajnovaný, a teda aj za to, ako je predprogramované naše myslenie, správanie a konanie, zodpovedajú výlučne naše gény. Náš genóm sa však utváral pod vplyvom prostredia vo veľmi vzdialenej minulosti, na ktorú už nemáme dosah. Kľúčové neuronálne riadiace centrá v ľudskom mozgu sú podľa nich kontrolované génmi, ktoré boli vyselektované v čase, keď prírodný a pohlavný výber preferoval skôr tie ľudské charakteristiky a životné prejavy, ktoré dnes radíme k temnej stránke človeka, ako sú napríklad agresivita a silové stratégie riešenia konfliktov. Pinker to metaforicky vyjadril konštatovaním, že sme sa zrodili pod krídlami zlých anjelov. Pod vplyvom uvedených vied a ich vedeckých reprezentácií, sa dnes v stále väčšej miere presadzuje predstava, že ľudská prirodzenosť je fundovaná primárne biologicky (minimálne, že uvedený genetický základ silne limituje mieru voľnosti v tom, akým sa človek

v priebehu svojho života stane, resp. akým by sa s prispením výchovy mohol stať). Do centra diskusií sa dostávajú biologické limity ľudských možností. Napríklad podľa Stevena Pinkera ani prostredie, ani výchova nedokážu človekom výraznejšie pohnúť z miesta, kde ho fixovala prostredníctvom jeho genetickej výbavy príroda. Pinker sa tak razantne rozchádza s doktrínou považujúcu našu myseľ za „čistú tabuľu“ či nepopísaný list papiera, na ktorý až dodatočne robí svoje zápisy spoločnosť, kultúra či výchova (Pinker, 2012). Podľa neho sa rodíme už s husto popísanou „tabuľou“, na ktorú už nemožno doplniť žiadne zásadnejšie záznamy, nanajvýš len určité nepodstatné poznámky na jej okraj.

I pre sociálnu prácu sa dnes preto stáva relevantnou jedna z kľúčových otázok pedagogiky: Je človek vychovávateľný, t. j. výchovou meniteľný? Tí, ktorí pripúšťajú možnosť cielenej a metodologickej zmeny osobnosti človeka, sú následne radení do tábora tzv. pedagogických optimistov, tí, ktorí o uvedenej možnosti pochybujú, zase do tábora pedagogických pesimistov. Otázka, či je človek v princípe meniteľný, je aj kľúčovou otázkou sociálnej práce. To, ako sa k nej postavíme, akú možnosť prijmeme, predurčuje i jej celkové programové nastavenie. Optimisti sa budú zameriavať na osobnosť klienta a jeho zmenu (zmenu jeho správania, konania, postojov a hodnotovej orientácie). Pesimisti sa budú naopak orientovať skôr na adaptáciu sociálneho prostredia klienta, prípadne na kanalizovanie jeho životných prejavov prostredníctvom sociálnej kontroly.

Ako sme už povedali, človek v určitých neprajných podmienkach nemusí dosahovať, resp. vo svojom živote realizovať svoje ľudské maximum, t. j. niektorá zo zložiek jeho bytostnej povahy nemusí byť aktualizovaná alebo môže byť potlačená. Úsilie príslušných expertov sa potom zameriava na aktualizácia klientovho potenciálu. To je však úloha pre široké spektrum odborníkov. Sociálny pracovník je v tomto procese kompetentný angažovať sa len pokiaľ ide o sociálne determinanty podieľajúce sa na utváraní klientovej osobnosti, a to najmä tie z nich, ktoré majú nepriaznivý dopad na ostatné dimenzie ľudského bytia (biologickú, psychologickú či duchovnú). V závislosti od chápania človeka (osvojených antropologických východísk) sa aj v tomto prípade pohľady na uvedenú úlohu môžu značne líšiť. Prístupy k jej riešeniu sa líšia najmä podľa toho, či dotčení sociálni pracovníci vychádzajú skôr z optimistického názoru na potenciál ukrytý v človeku alebo či vychádzajú skôr z pesimistického a skeptického obrazu človeka. V tomto druhom prípade sa za úlohu sociálnej práce považuje toto zlo v človeku oslabiť a neutralizovať, prípadne kanalizovať do menej problémových polôh. Prístupy postavené na prvej z uvedených predstáv budú pravdepodobne zamerané viac na individuum a rozvoj jeho osobnostného potenciálu, prístupy postavené na druhej z nich zase na prispôsobovanie individua určitému sociálnemu prostrediu a jeho normatívnemu poriadku.

V práci s klientom bude v tomto druhom prípade zrejme prítomných viac autoritatívnych prvkov ako v prvom variante. Ak to teda zjednodušíme, obe tieto názorové skupiny sa líšia podľa toho, či človeka vnímajú ako bytosť dobrú alebo od základu skazenú a zlú. V dejinách ľudského myslenia sa vyskytuje celá škála názorov, ktoré človeka vymedzujú vo vzťahu k uvedeným etickým kategóriám. Z nich si uvedieme len tie najvyhranenejšie:

Podľa J. J. Rousseaua je človek od prírody dobrý (s dodatkom, že zlým sa stáva až ex post – vplyvom pokriveného sociálneho prostredia, resp. v dôsledku deficitov v jeho výchove). Podľa N. Machiavelliho je človek od prírody zlý. Podľa T. Jeffersona je človek od prírody dobrý aj zlý a podľa F. Nietzscheho je človek pôvodne mimo dobro a zlo.

Jean Jacques Rousseau bol presvedčený, že človek je vo svojej podstate dobrý a len ex post ho kazia „zlé zmluvy“. Thomas Jefferson zase vychádzal z predpokladu, že v ľuďoch sú obsiahnuté sklony k obom týmto hodnotovým pólom – k dobru i zlu. Zlo v ľuďoch preto nemožno odstrániť, ale možno vytvoriť také pravidlá, ktoré by ho limitovali alebo by bránili jeho zlovoľným prejavom. Človek je z tohto pohľadu dobrý aj preto, že nemá príležitosť byť zlým. Z tohto hľadiska by sociálna práca mohla byť vnímaná aj ako činnosť orientovaná na tlmenie negatívnych stránok ľudskej prirodzenosti. Toto zlo môže byť totiž v človeku prítomné v rôznych podobách – môže sa manifestovať ako vôľa k moci, ako hypertrofovaná agresivita, sklony k deštrukcii, korisníctvu či ako sebeckosť. Dôležité je tiež to, či sa uvedené „temné“ stránky človeka považujú za vrodené, trvalo fixované v našej genetickej výbave alebo za indukované určitým kultúrnym a sociálnym prostredím. Uvedený druhý prípad dáva totiž lepšie vyhliadky na to, aby sa naše správanie dostalo (napríklad aj s pričinením sociálnej práce) pod kontrolu „lepších anjelov“. Ako sme však už uviedli, mienkotvornými sa dnes stávajú vedné disciplíny, ktoré uvedenej možnosti príliš veľký priestor nevytvárajú. Napríklad verdikt sociobiológie je neľútostný: sme bytosti primárne egoistické. Rešpekt, súdržnosť, šľachetnosť a ďalšie cnosti si preto vyžadujú nadmerné a trvalé úsilie, aby zapustili vôbec nejaké korene.

Uvedené oscilovanie medzi týmito dvomi krajnými pozíciami (gény verzus kultúra, vrodené verzus získané) poznačilo väčšinu úvah o „temných“ stránkach človeka. Z pohľadu Alfreda Adlera je napríklad človek bytosťou ovládanou vôľou k moci – snahou kompenzovať pocit menejcennosti či snahou po presadení sa či sebauplatnení. Podľa Adlera by však mali byť uvedené sklony človeka k moci kultúrou a výchovou tlmené, nakoľko sú antagonistom pocitu ľudskej spolupatričnosti, ktorý má podľa neho bytostnejšiu ľudskú povahu. Friedrich Nietzsche to vníma zase opačne. Aj on pri vymedzovaní bytostnej povahy človeka zdôrazňuje fenomén vôle k moci. Na rozdiel od Adlera jej však prisudzuje kladnú hodnotu. Nemala by byť preto kultúrou či výchovou limitovaná, ale naopak – mal by sa jej nechať voľný priebeh.

Ľudským bytostiam sa však pripisujú aj iné negatívne črty. Popri vyššie uvedenej *túžbe po moci* analyzovanej Nietzsche a Adlerom, sa k nim často radí i „vôľa k agresii“, ktorá je niektorými autormi pokladaná za jeden z prejavov vôle k moci. Agresivita a násilie sa často pokladajú za neoddeliteľnú súčasť ľudskej prirodzenosti. To, že človek si v sebe nesie aj svoju zbieračsko-loveckú minulosť spolu s v nej obsiahnutým neblahým dedičstvom, tvorí východiskový predpoklad aj spomínanej evolučnej psychológie. Obe uvedené, človeku pripisované, vlastnosti majú podľa niektorých antropológov nehistorický, bioantropologický, a teda svojím spôsobom aj osudový charakter.

Ak sa hovorí o aktualizácii nerealizovaného ľudského potenciálu, často sa ňou myslí aj mobilizácia vnútorných zdrojov klienta, cieľom ktorej je dosiahnuť stav, aby začal jednať sám za seba. To znamená – dosiahnuť, aby získal kontrolu nad svojím vlastným životom, t. j. aby bol, obrazne povedané, nielen divákom, komparzistom či hercom, ale aj autorom svojho životného príbehu. Nietzscheho imperatív *staň sa tým, kým si!* (1993) však nachádza živnú pôdu len v určitých kultúrnych a spoločensko-politických podmienkach. To, čo je zrejmé vo vzťahu k spoločnostiam, kde sa individuum už historicky konštituovalo a individualitu vyznávajú ako jednu zo svojich kľúčových hodnôt, nemusí byť tým najsprávnejším apelom vo vzťahu k ľudským spoločnostiam vyznávajúcim kolektivistické hodnoty.

Vyššie uvedené poznámky vyznievajú tiež v prospech aktuálneho, širokospektrálneho poňatia sociálnej práce, t. j. v prospech jej zjavne multidisciplinárneho charakteru. To, čo sa jej niekedy vyčíta a vydáva za jej zápor – jej „difúzna všekompetentnosť“ (Balogová, 2011, s. 68), môže byť z tohto pohľadu vnímané aj ako jej veľký klad, disponujúci sociálneho pracovníka k tomu, aby mohol ku svojmu klientovi pristupovať naozaj adresne.

ZOZNAM BIBLIOGRAFICKÝCH ODKAZOV

AGAMBEN, G. 2001. *Homo Sacer: Suverénní moc a pouhý život*. Praha: OIKOYMENH. ISBN 978-80-7298-189-2.

BALOGOVIĆ, B. 2011. *Zmysel života seniora*. In: Beáta Balogová et al: O zmysle života. Beograd : *Academy of Serbian Orthodox Church for Fine Arts and Conservation in Belgrade*. s. 67-92. ISBN 978-86-86805-37-9.

NIETZSCHE, F. 1993. *Ecce homo*. Praha: Naše vojsko. ISBN 80-206-0270-4.

NIETZSCHE, F. 1992. *Nečasové úvahy I*. Praha: Váhy. ISBN 80-204-0286-6.

PINKER, S. 2012. *The Better Angels of Our Nature. The Decline of Violence in History and Its Causes*. London: Penguin Books ISBN 978-0-141-03464-5.

KONTAKT

doc. PhDr. Branislav Malík, CSc.

Pedagogická fakulta UK

bmalik@centrum.sk

PhDr. Hermína Mareková, PhD.

Fakulta sociálnych štúdií

Vysoká škola Danubius

hermina.marekova@gmail.com

PhDr. Petronela Šebestová, PhD.

Fakulta sociálnych štúdií

Vysoká škola Danubius

petronela.sebestova@gmail.com